

Dopis č. 11 (32)

Praha, 29. června 1978

Vážený a milý příteli,

v předchozím dopise jsem už naznačil, že se chci jednou zabývat alespoň stručnou stratifikací světové politické a společenské situace. Zmínil jsem se o tom, že na celém světě sílí přesvědčení, že tradičnímu kapitalismu nepomohou žádné parciální reformy (i když mohou být relativně užitečné (a dokonce obecně poučné), ale že ani sovětský typ socialistické společnosti – to je tzv. reálný socialismus – zdaleka není uspokojivým řešením sociálních a politických problémů moderních společností, ani společností, které jsou teprve v rozvoji. Jak vůbec došlo k tomu, že ruská revoluce z roku 1917, která byla utlačenými a vykořisťovanými na celém světě pozdravena v hluboké naději, že se přiblížila vláda spravedlnosti a rozkvět bratrských, soudružských vztahů mezi lidmi všech národů a ras, tolik ztratila na lesku a že už přestal být příkladem a nadějí stamilionů lidí na celém světě? Čím to je, že měřeno samotnými Marxovými kritérii, sovětská společnost víc než šedesát let po revoluci se nemůže vykázat vlastnostmi, které by ji mohly kvalifikovat jako zárodek nové společenské formace? Jak je možné, že sovětská politická představitelé a ideologové nechávají už tolik let usazovat prach na hesle „dohnat a předejít“, které bylo prohlášeno za aktuální po překonání revolučních ztrát a ničivých pozůstatků poslední světové války? Zatímco politický vývoj v Sovětském svazu byl v některých svých **vadných** rysech odhalen jako vadný na dvacátém sjezdu KSSS a jestliže politické deviace byly označeny jako „stalinismus“, nikdy nedošlo k takové dalekosáhlé sebekritice v oblasti hospodářské. A přece skutečnost, že sovětská společnost se ani po šedesáti letech nemůže pochlubit ani ukázkově, v omezeném rámci uplatněnými „novými, vyššími výrobními poměry“, ba sami novými pro novou společenskou formaci specifickými výrobními silami, je z marxistického hlediska na pováženou. Porevoluční sovětská politika „a ideologie“, uložila nově vzniklému státu úkoly, k jejichž řešení dodnes nenašla ani nedovedla ukázat potřebné materiální podmínky. Marx ukazoval, že nová společnost se vyvine logicky z rozporů společnosti staré, kapitalistické, ale sovětský „reálný socialismus“ vznikl nelogicky, přeskočením celé společenské etapy, v níž se měl rozvinout. Marx byl přesvědčen, že společenská formace „nikdy nezaniká dříve, dokud se nerozvinuly všechny produktivní síly, pro které je zralá“, ale v carském Rusku byla zničena brzy po svém zrození a socialistické embryo bylo pěstováno uměle, ale v nesterilním prostředí. Marx prohlásil, že „nové, vyšší výrobní poměry nikdy nenastupují na její (rovná se staré formace) místo, dokud se materiální podmínky jejich existence nevytláčí v lůně staré společnosti samé“. V Rusku se však nemohly materiální podmínky vylíhnout v lůně staré společnosti, protože ta se sotva zrodila a nebylo jí

dopřáno, aby zestárla. Tato historická anomálie, na niž mnozí marxističtí i nemarxističtí teoretikové od samého počátku poukazovali, byla zdůvodňována Stalinem převážně politicky. Ale skutečným problémem nebylo, zda je možné vybudovat socialistickou společnost v kapitalistickém obklíčení, nýbrž zda je možné ji vybudovat tam, kde pro to nejsou materiální a vůbec historické podmínky. Problém kapitalistického obklíčení byl nepochybně problémem reálným, ale bylo ho velmi problematicky využito a zneužito k vybudování obrovského represivního aparátu, který byl ve skutečnosti namířen proti vlastním obyvatelům a jehož oběti jsou téměř tak početné jako všechny oběti války. Tím byla zároveň likvidována nebo zastrášena každá kritika. Důsledkem toho bylo, že se v chybách pokračovalo i tam, kde už byly nebo mohly být rozpoznány. Z hlediska dosavadního vývoje carské říše se udělal ovšem obrovský kus práce; nemíním popírat očividnou skutečnost, že ze zaostalého Ruska se stal druhý nejmocnější stát na světě. Ale jeho moc je vojenská, spočívá zejména na vynikající raketové technice a na jaderných zbraních, jichž má Sovětský svaz (podobně jako Spojené státy) dost na to, aby jimi byla několikrát zničena biosféra nebo alespoň lidstvo v ní. A hospodářsky, ale i sociálně a politicky má Sovětský svaz ještě hodně co dohánět ve srovnání a nejpokročilejšími kapitalistickými zeměmi. Objektivně lze uznat, že jako kapitalisticky se vyvíjející země by na tom bývalá carská říše asi lépe nebyla. Po první světové válce by její konsolidace probíhala asi dost zvolna a nelze vyloučit, že by bylo mohlo dojít i k jejímu rozpadu. Rusko vlastně prohrálo válku a proto nemohlo počítat s kořistí, která by mu v rámci nerovnoměrného vývoje kapitalistických zemí bývala dovolila takový obrovský skok kupředu, jako po druhé válce zažilo třeba poražené Japonsko nebo Západní Německo. Navíc by bylo nutno počítat s mnohem tíživějším tlakem celosvětové hospodářské krize. V zájmu zachování a posílení impéria sehrál nový autoritativní režim pozitivní úlohu (i když nelze zapomínat na některé hrubé politické a jiné chyby, v jejichž důsledku byl Sovětský svaz téměř zločinně oslaben, např. nesmyslná čistka důstojnického sboru těsně před německým vpádem do Sovětského svazu. Ale o to nám na tomto místě nejde. Jde nám o to, že za těchto okolností nemohl být v novém státě realizován socialismus, vůči němuž by se kapitalistický systém jevil mino veškeré pochybnosti jako inferiorní, jako méněcenný a zastaralý.

Marx, jak jsem už citoval, prohlásil, že „společenská formace nikdy nezaniká dříve, dokud se nerozvinuly všechny produktivní síly, pro které je zralá“. Nejenom po Velké říjnové socialistické revoluci, ale dokonce ještě po druhé, ještě daleko ničivější světové válce se ukázalo, že kapitalistický systém zdaleka není u konce se svými silami. Ekonomicky a technicky (nejenom vojensky a politicky) ještě dále vzrostla moc především Spojených států, ale později i dalších rozvinutých kapitalistických zemí. Přes veliké

vnitřní rozpory a krize se dokázal kapitalistický svět poměrně úspěšně konsolidovat. Podařilo se mu rozvinout dosavadní a uplatnit nové výrobní síly; v nejmodernějších a pro budoucí ekonomiku nejvýznamnějších technických oborech si udržuje a leckde dokonce i zvyšuje svůj náskok a to i v situaci, kdy z krizových příčin nemůže jeho hospodářský stroj pracovat naplno. Sovětská skutečnost i propaganda způsobily jedno: ve všech nejpokročilejších kapitalistických zemích se upevnila síla dělnické třídy a moc odborů prosadila rozsáhlé úpravy sociálního zákonodárství, takže reálné výděvky i výše sociálního zabezpečení v řadě kapitalistických zemí předstihují stav v zemích tzv. reálného socialismu. (Má to ovšem své meze; tíha nezaměstnanosti doléhá zvláště na mládež, vycházející ze škol, a při delší nezaměstnanosti se vytváří stále větší těžkosti i pro ty, kteří podporu dostávají). Lze však očekávat, že pracující si i v budoucnosti svá práva uhájí a vydobudou nová, neboť zákony jejich zápas regulují, ale neblokují. Spojené státy jako přední kapitalistická země vykazují takovou míru sociální dynamiky, že je velmi pravděpodobné, že k pronikavým proměnám vnitřních struktur společnosti směrem k „nové společnosti“ (tj. řečeno s Marxem k nové „společenské formaci“) dojde nejdříve právě tam, zatímco společnosti tzv. reálného socialismu vykazují vedle nižší výkonnosti neuvěřitelně silnou tendenci ke stagnaci a zachování statu quo.

Všechno se vcelku zdá nasvědčovat tomu, že hlavním cílem nového sovětského státu se stala mocenská konsolidace imperia a dosažení mezinárodního postavení rozhodující světové velmoci, ať už to bylo ideologicky zdůvodňováno i zakrýváno jakkoliv. Nutno uznat, že tohoto cíle bylo ve značné míře dosaženo. Byl tím ovšem završen vývoj, k němuž desítky a vlastně stovky let směřovala stará carská politika. Je charakteristické, že mezi vítězi druhé světové války dosáhl podstatných územních zisků pouze Sovětský svaz a že se přitom odvolával především na své vojenské vítězství (dodnes čteme argumenty, že vývoj v Československu v roce 1968 ohrozil vlastně výsledky druhé světové války). Ve skutečnosti tím bylo reintegrováno a v nejednom případě rozšířeno území původního carského impéria a ustavena sféra přímého mocenského vlivu za jeho hranicemi. Po celou dobu války nebylo např. Japonsko ve válečném stavu se Sovětským svazem; teprve v posledních dnech, již po porážce Německa, zaútočila Sovětská vojska na hroutící se Japonsko a obsadila několik severojaponských ostrovů, jež drží dodnes i za tu cenu, že proto nelze s Japonskem uzavřít mírovou smlouvu a další významné dohody. Tady už se zastaralé zásady velmocenské politiky dostávají do rozporu se skutečnými zájmy impéria. Nejsem politik, tím méně státník; zdá se mi však mimo veškerou pochybnost, že Sovětský svaz měl hledět využít prohlubujícího se ekonomického napětí mezi Japonskem a Spojenými státy, vyřešit některé problémy svých vztahů s Japonskem (mimo jiné vrátit okupované ostrovy), uznat Japonsko jako hospodářskou velmoc první velikosti a uzavřít s ním

rozsáhlé dohody např. o technické a průmyslové pomoci při využití nerostného bohatství apod. Kdyby tak byl učinil včas a s potřebným předstihem, mohl posílit japonský zájem na politickém statu quo v rozsáhlém území Sibiře. Svou nepružnou a neprozíravou politikou však Sovětský svaz přispěl nemalou měrou k tomu, že podobné smlouvy a dohody uzavřela a ještě v budoucnosti uzavře s Japonskem Čína, která si na rozsáhlá sibiřská území činí vlastní nároky (nechme stranou otázku zda právem). Tak si sovětská politika značně zhoršila do budoucnosti své vyhlídky vlastně kvůli několika ostrovům pouze vojenského významu. A takových chyb bychom mohli uvést ještě celou řadu - na blízkém východě v Africe a jinde.

Světová situace se totiž v posledních desetiletích velice změnila. Tradiční zásady carské zahraniční politiky a diplomacie ztrácejí od padesátých let svou účinnost a vůbec platnost. Politice expanze je v podstatě odzvoněno. Vojensky snad ještě nějaký čas mohou být řešeny nějaké lokální konflikty v méně citlivých oblastech světa, jichž však rapidně ubývá. Pokračující zápas přejde na hospodářskou rovinu, což způsobí odsunutí Sovětského svazu z druhého místa na světovém žebříčku o několik míst dozadu. A politicky zůstává sovětská společnost reliktem staré, špatně fungující a hospodářský a kulturní rozvoj země brzdící autoritářské vlády, která se dostává do stále většího napětí a rozporu s celosvětovým trendem k postupné demokratizaci a stává se modelem leda pro zaostalé a vnitřními boji rozvrácené země třetího světa - ovšem jen modelem mocenského ovládnutí země, nikoliv modelem urychleného hospodářského rozvoje (příkladem tu může být Kuba). Země třetího světa, které se (obvykle jen dočasně) orientují na užší kontakty se Sovětským svazem, nemohou z této strany očekávat ani dostatečnou pomoc, které jim je nutně zapotřebí; pomoc se obvykle z velké části omezí na vojenskou výzbroj, zatímco např. obilí Sovětský svaz sám již po několik let nakupuje hlavně ve Spojených státech a v Kanadě.

Můžeme shrnout, že bolševická revoluce sice nepochybně v zaostalém carském Rusku zvítězila, že však svých vyhlášených cílů ani po šedesáti letech nedosáhla. K tomu lze dodat, že jich nemohla dosáhnout, ani kdyby se nová sovětská politika byla bývala uměla vyhnout všem hrubým chybám a nesprávným krokům, protože k tomu chyběly potřebné materiální podmínky. Za šedesát let se ovšem mnohé změnilo, ale až dosud se nepodařilo ekonomický rozvoj obrovského sovětského impéria urychlit natolik, aby se podstatně a všestranně snížil náskok předních kapitalistických mocností. V příštích letech a desetiletích lze naopak očekávat překonání krize kapitalistických společností, vyvolané resp. exponované prudkým vzestupem cen nafty a přecházející postupně v celkovou krizi zdrojů, tj. překonání inflačních trendů na jedné a značné nezaměstnanosti na druhé straně; v souvislosti s tím s největší pravděpodobností dojde k vytvoření nových, hospodářsky a s jistým

posunem i politicky integrovaných celků, jako to vidíme v západní Evropě. Zřetelné náznaky lze rozpoznat ve zmíněném již počínajícím sblížení Japonska s Čínou, vcelku dost organickém a také perspektivním; ve vzdálenější budoucnosti dojde zajisté k nějaké postupné formě integrace také v Latinské Americe a v Africe, možná i v Jižní a Jihovýchodní Asii atd. Bude to jistě provázáno všelijakými lokálními napětími a konflikty, ale nemyslím, že by se tu naskytly nějaké skutečné příležitosti pro existující velmoci. Z toho všeho vyplývá, že skončila doba expanzí a nastala éra vnitřní konsolidace. V tom se však právě pro Sovětský svaz skrývá jeden veliký problém.

Je historickou skutečností, že kapitalismus se nejrychleji a nejefektivněji rozvíjel v zemích s demokratickou politickou strukturou; demokracie se také v počátcích opírala o buržoazii a o kapitál. Časem se ukázalo, že kapitalistické struktury se rychle demokratickým politickým strukturám odcizují, dostávají se vůči nim do napětí a vnitřně je narušují. Přitom však všude tam, kde se jim to opravdu zdaří, jsou nakonec samy oslabovány. Všude se v takových případech ukazuje, že demokratické politické struktury jsou nejlepším předpokladem úspěšného a rychlého hospodářského vývoje. Všechno nasvědčuje tomu, že ještě větší důležitost mají a stále víc budou mít demokratické struktury pro rozvoj společnosti socialistické (nikoliv ve smyslu tzv. reálného socialismu, nýbrž ve smyslu nové, pokapitalistické společensko-ekonomické formace). Protože ve vývoji sovětské společnosti (a ovšem i naší společnosti) se uplatnily jen některé prvky vskutku socialistické, kdežto vcelku jde pouze o deformovaný a neúplný rozvoj analogický kapitalistickému a po mnohých stránkách jej i napodobující, je zřejmé, že hlavní překážkou rychlejšího a efektivnějšího ekonomického rozvoje se staly neadekvátní politické struktury. I za stávajících nepříznivých okolností už mohly realizované prvky socialistického charakteru prokázat značné výhody a překvapivou odolnost. Jejich uplatňování má takovou logiku, že si je v různé míře osvojují i společnosti typicky kapitalistické. Potud lze v některých směrech opravdu doložit rysy jisté konvergence obou typů společnosti. Protože však hospodářskou efektivností zůstává blok tzv. reálného socialismu pozadu za nejvyspělejšími kapitalistickými zeměmi, klade se znovu stará otázka, zda přeměnu společnosti v opravdový socialismus nemáme přece jenom čekat od dynamického vývoje v rozvinutých zemích kapitalismu, jak to očekával i sám Marx.

Po Stalinově smrti mělo sovětské politické vedení obrovskou příležitost k provedení hlubokých demokratických proměn v celém státě a v zemích bloku. Polovičatá a leckdy jen předstíraná opatření však tuto příležitost dokonale promarnila. Ještě Stalinově mocenské integraci „sféry vlivu“ se vymkla Jugoslávie; ze strachu před možnými dalšími pokusy v jiných zemích došlo k sérii politických procesů, vyvolávajících reminiscence na

stalinské procesy předválečné. Po Stalinově smrti jako první začala s demokratizací (či spíše zatím jen s demokratickými hesly) Čína; sovětskou odpovědí byly sankce a nakonec roztržka s čínským vedením. Po nepokojích ve východní, sovětskými vojsky obsazené části Německa v r. 1953 došlo k událostem maďarským a polským; zvláště v Maďarsku však využila lidového povstání reakce, což umožnilo interpretovat celek jako kontrarevoluci. Ale vývoj šel dál; ve všech zemích socialistického tábora docházelo k pozvolným politickým proměnám a zároveň k rostoucímu napětí mezi silami konzervativními, opírajícími se o mocenské prostředky a reformními, usilujícími o nové cesty, jak v oblasti hospodářské, tak politické. Čím dál bylo jasnější, že bez politické demokratizace zůstane vývoj v zemích socialistického bloku do značné míry zabrzděn, ne-li zablokován. Rozhodující příležitostí a přímo stimulem k podstatným pokrokům v liberalizaci a demokratizaci tzv. reálného socialismu se staly události z jara a léta roku 1968 v Československu. Řešení, jehož desátého výročí budeme zakrátko vzpomínat, je známo; znamenalo další promarněnou příležitost. Čas však jde neúprosně kupředu; vnucuje se otázka, zbývá-li ještě nějaká příležitost další.

Sovětská politika se ocitá dnes uprostřed největších těžkostí od konce války. Jedinou perspektivní cestou je pronikavá demokratizace socialistické společnosti. Starým břemenem jsou však přetrvávající národnostní divergence, jež se zdály být překonány v době revoluce a krátce po ní, které však byly znovu oživeny v dobách tzv. stalinismu. Program demokratizace budí u mnoha představitelů politického vedení, ale i u celých vrstev obyvatelstva, obavy z toho, že liberalizační a demokratizační opatření by mohla být pochopena jako projev slabosti režimu a signál k prosazování nacionálních požadavků. A tak se to, co je nezbytné a jedině možné, stále jen odkládá. Nejsem si jist, není-li už vůbec pozdě; není-li, brzo bude. Celé kontinenty se politicky dávají do pohybu. V tomto dynamickém světě nemůže obstát ani sebevětší stát, pokud cílem jeho vnitřní politiky bude zachování statu quo. Nevěřím v novou celosvětovou konflagraci. I bez ní však bude postavení Sovětského svazu jako vedoucí socialistické velmoci nejenom vnějšně, ale především vnitřně, morálně-politicky otřeseno, dojde-li v příštích deseti až dvaceti letech k prudké výstavbě nové společnosti v Číně.

Tvůj

Ladislav Hejdánek